

Le 3^{me} Régiment des grenadiers à pied de la Garde Impériale

J.G. Kerkhoven

1. Inleiding

Speurend naar documentatie over meer moderne onderwerpen, stuitte ik in een Frans tijdschrift op een bijdrage van J. Margerand over het 3^e Regiment gardegrenadiers van Keizer Napoleon.[1]

Dit 3^{me} Régiment des grenadiers à pied de la Garde impériale, kortweg 'le troisième' of 'het derde' genaamd, was voordien het 'Regiment grenadiers van de garde van Koning Lodewijk Napoleon' geweest (1806-1810). Het was de opvolger van de 'Gardegrenadiers van de garde van de raadpensionaris R.J. Schimmelpenninck' (1805-1806). Het Keizerlijke 3^{me} Régiment des grenadiers à pied bestond dan ook grotendeels uit Nederlanders, die onder bevel stonden van de even bekwame als krijgshaftige kolonel-commandant R.D. Tindal.

Over dit 3^{me} Régiment schreef M. van der Hoeven een overzichtelijk en interessant artikel.[2] Zowel dit artikel, als het eerder genoemde van J. Margerand zijn algemeen gehouden: Van der Hoeven legt meer nadruk op de krijgsgeschiedenis, Margerand op de uniformkunde. Ik wil binnen het kader van de door beide auteurs gevolgde richtlijnen nader ingaan op enkele andere aspecten van dat 3^{me} Régiment, n.l. over de mars- en gevechtstenues uit 1812 (hoofdstuk 3), over de tamboers en het muziekkorps (hoofdstuk 4) en over het regimentsvaandel, de zogenaamde 'aigle' (hoofdstuk 5). Meer uitgebreide informatie over de tenues, de uniformen van het muziekkorps en over de 'aigle' is door de heer M. Talens voor dit artikel samengevat in enkele reconstructietekeningen.

2. Korte geschiedenis

In de Garde impériale van vóór 1810 was o.a. het 1^{er} Régiment des grenadiers à pied (gardegrenadiers) opgenomen, een indrukwekkend regiment dat door zijn verschijning en zijn daden op de slagvelden van Europa beroemd werd. Het telde in zijn gelederen vele grognards (snorrebaarden), veteranen van veldtochten in Italië (1796-1797) en Egypte (1798-1799). In de latere militaire geschiedschrijving verkregen dan ook de Garde impériale en in het bijzonder dit Régiment een voorname plaats.[3] Het Regiment grenadiers van de garde van Koning Lodewijk werd bij Keizerlijk decreet (4^e paragraaf) van 9 juli 1810 ingelijfd bij dit Franse elitekorps en kreeg officieel de naam: Le 2^{me} Régiment de grenadiers à pied de la Garde impériale.

Op 5 augustus 1810 'passeerde' dit voormalige Koninklijk garderegiment 'de revue' te Utrecht, nog gekleed in het Hollandse uniform, n.l. witte rok (een jas) met rode uitmonstering en gouden lissen op kraag, borstkleppen (rabatten) en mouwopslagen, een witte pantalon en vest en een grenadiersmuts van zwart berenhaar met een hoge uitstekende, roodgetopte witte pluim en een blauwe ruw lakense kapotjas.[4] Drie dagen later begon de ex-Koninklijke garde

de mars naar Parijs, waar zij drie weken later onder grote belangstelling aankwam. Het regiment telde toen omstreeks 1.450 man.[5]

In het Utrechtse gemeentearchief is een verslag bewaard van die dagen, in een zgn. dagverhaal, bijgehouden door de Utrechtse apotheker Hendrik Keetell over de jaren 1794-1814.[6] Hij vermeldt dat op 31 juli 1810 alle onderdelen van de garde, uit Amsterdam, Haarlem en Leiden komende, vóór de middag in Utrecht waren verzameld. Deze hielden op 1 augustus daarna een revue op de Maliebaan, maar de stemming was niet best, gezien het vermoeden van een aanstaand afscheid. Enige dagen later, op 5 augustus 1810, vond tussen 11.30 en 14.00 's middags een inspectie plaats in het 'Starrebosch', een park buiten de Singels dat als exercitieterrein werd gebruikt. De generaal der intendance Daru, daarvoor uit Amsterdam gekomen, verrichtte deze inspectie van de voltallige garde: de grenadiers 'in hun beste uniform'. Voor deze militaire plechtigheid bestond, ook al door het zeer fraaie weer, een grote belangstelling.

Al om 3 uur 's ochtends op 8 augustus 1810 waren de troepen verzameld op de Neude, om toeloop van het volk te vermijden. Maar mannen en vrouwen 'van de smalle gemeente' waren desondanks in massa opgekomen om de grenadiers, de rijdende artillerie, de sappeurs en de huzaren uitgeleide te doen en te escorteren, toen om 04.00 uur de afmars begon. Echter, er bleek nog een ander escorte te zijn, namelijk van Franse gendarmes - om desertie te voorkomen. Direct na het passeren door de laatste grenadier van de Tolsteegpoort gingen de deuren hiervan dicht: en 'de gardes wierden voor het gansche geleide eensklaps onzichtbaar'.[7]

Voorlopig had het nieuwe regiment het rangnummer twee. De uit Holland meegebrachte uniformen bleven echter gehandhaafd, maar werden wel in de loop van september 1810 aangepast.[8] De bolle knopen met de staande leeuw werden vervangen door platte, voorzien van een adelaar. Niet uitgereikt aan het nieuwe regiment werden de Franse mutsplaten met een adelaar en een gekroonde 'N' erboven, maar de koperen ruit midden op de klep van de patroentas, met de staande leeuw van het Koninkrijk Holland, werd wel vervangen door één met een adelaar, en een springende granaat op elk der vier hoeken van de klep.[9]

Ook de fraaie uniformen van het muziekkorps van de voormalige Koninklijke grenadiers, n.l. lichtblauwe rokken met gele uitmonstering en zilveren lissen, fraaie zwarte kolbakken met gele kolbakzakken bleven voorlopig ongewijzigd - op de boven vermelde aanpassingen na. Deze uniformen zouden eerst later, medio 1811, worden gewijzigd (zie hoofdstuk 3 en 4). De uitrustingsstukken en de wapens leken zozeer op die der Fransen, dat een kostbare vervanging hiervan zeker niet noodzakelijk was. Bij de bespreking der marstenues en bijbehorende details wordt hier dieper op ingegaan.

Op 18 maart 1811 werd bij Keizerlijk decreet een nieuw (Frans) regiment garderegiment opgericht, het 2me Régiment des grenadiers à pied. Het voormalige Hollandse garderegiment, dat inmiddels al als het 2me Régiment bekend stond, werd hierop het 3me Régiment des grenadiers à pied en is als zodanig de geschiedenis ingegaan.[10]

Deze beide 'nieuwe' garderegimenten en ook het aloude 1 er Régiment kregen in de zomer van 1811 uit handen van Napoleon elk afzonderlijk een aigle. De aigle (Frans voor adelaar) was het hoofdsymbool van het regiment, waarbij het vaandeldoek als aanvulling diende. Deze 'keizerlijke' adelaar, van zwaar verguld brons, zat met gespreide vleugels op een stok gemonteerd, waaraan de drapeau (vaandeldoek) was gespijkerd, voorzien van een opdracht van Napoleon aan het desbetreffende regiment. De adelaar vormde tezamen met zijn voetstuk het hoofdbestanddeel van het regimentsembleem; het woord 'aigle' werd een pars pro toto en verving al snel de begrippen 'vaandel' of 'standaard'. De Keizer zelf reikte de aigle uit, als veldteken en symbool van een regiment en als teken van verbondenheid tussen zijn persoon en die eenheid.[11]

Voor het 1er Régiment was dit de tweede, het had zijn eerste aigle al ontvangen op 5 december 1804, na de omzetting van Consulaire in Keizerlijke garde van 18 mei 1804.[12] Naar dat model uit 1804 zijn de vaandels van elk der drie garderegimenten (de aigles van 1811) vervaardigd.[13] Op 30 juni 1811 ontving het 3me Régiment de grenadiers à pied, tezamen met afvaardigingen van alle vroegere `Hollandse' regimenten - nu in Franse dienst en met hun nieuwe nummeringen op de grote binnenplaats van het Palais de Tuileries te Parijs, een aigle uit handen van de Keizer. In stromende regen en met een talrijk publiek. De plechtigheid duurde van twee 's middags tot acht uur in de avond.[14] Zes weken later, op 15 augustus 1811 - de verjaardag van Keizer Napoleon, reikte deze opnieuw aigles uit; deze keer aan het 1er en het 2me Régiment des grenadiers à pied.[15]

Het 3me Régiment vervulde ruim anderhalf jaar kazerne- en garnizoensdiensten in en rond Parijs, aangevuld met wachtdiensten bij de Tuileriën en rond het paleis te Versailles.[16] Streng waren de inspecties en parades, zwaar de exercities en oefeningen. In februari 1812 vertrokken deze garderegimenten naar Polen, waar grote aantallen Franse en niet-Franse troepen werden samengetrokken. Op 10 maart daarop volgend bepaalde Napoleon nog dat altéén de aigle van het 1er Régiment mee op veldtocht zou gaan.[17] Daarom bleven de aigles van het 2e en het 3e grenadiersregiment in Frankrijk.

Van der Hoeven beschrijft het wel en wee van het langzaam slinkende 3me Régiment tijdens de opmars in de zomer van 1812. Ruim 1.200 man sterk was het bij het begin van de opmars in Rusland – een maand later telde het nog maar 1.000 man.[18] Over deze opmars schreef de Amerikaanse historicus Paul Britten Austin een indrukwekkend boek.[19] Hij beschrijft een opmars in een eentonig, eindeloos lijkend en droefgeestig stemmend landschap, met een steeds wijkende horizon en falende medische zorg en bevoorrading in alsmaar meer afgestroopte en verwoeste landstreken. Een opmars met steeds toenemende, wederzijdse wreedheden en moordpartijen. Austin volgt deels het spoor van andere en eerdere publicaties, zoals die van de Fransman J. Lucas-Dubretin uit 1948. Deze laatste heeft zich in zijn publicatie duidelijk laten leiden door vergelijkbare omstandigheden uit de - toen kort tevoren beëindigde - Tweede Wereldoorlog.[20] Tijdens de opmars in de zomer van 1812 heeft de Beierse militair en tekenaar Albrecht Adam (1786-1862) hiervan vele tekeningen gemaakt. Eén tekening toont een aantal oprukkende grenadiers, op de rug gezien.[21] Ze dragen het marstenuë ('tenue de route') in verschillende uitvoeringen, en zijn bepakt en beladen. Deze tekening vormt een visueel uitgangspunt voor een verhandeling over die marstenuës van de garde tijdens de opmars (hoofdstuk 3); en tevens voor de reconstructietekening door M. Talens van een grenadier van de Garde impériale in de zomer van 1812.

De zomerveldtocht van 1812 culmineerde in de slag aan de Moskwa (of bij Borodino), op 7 september 1812. Een week later volgde de intocht van de `Grande armée' in Moskou. Echter ..., Napoleons leger kon deze benaming toen eigenlijk niet meer waar maken: van de ruim 600.000 man van het oorspronkelijke leger waren er nog maar 140.000 overgebleven. Alle anderen waren weggefallen, door ziekten, verwondingen, desertie en sneuvelen. Alleen de Garde impériale al telde bij het begin van de inval in Rusland zeker 50.000 man. Van dezen bereikten er slechts zo'n 22.000 Moskou, terwijl in feite alleen de artillerie van de garde in actie was geweest.[22] En het 3me Régiment des grenadiers à pied? Dit telde in juni 1812 nog 1.200 man, zoals vermeld. Nog geen drie maanden daarna, half september, waren daar nog 700 man van over, zonder dat het regiment ook maar in gevecht was geweest.[23]

Ook de grenadiers van het 3me, onder bevel van Tindal, hebben tijdens het verblijf van Napoleon in Moskou wachtgelopen, in en rond het Kremlin. Of zij dat deden in het groot tenue? Ik betwijfel dat, gezien de riskante posities die zij daar innamen, temidden van een vijandige bevolking en overal opduikende partisanengroepen. Een `tenue de campagne', het veldtenue van de grenadier op wacht, lijkt meer op haar plaats.

Op 10 oktober telden de drie regimenten grenadiers en de twee regimenten jagers van de garde nog maar 195 officieren en 6.003 minderen.[24] Te lang wachtte Napoleon op Russische onderhandelaars. Die kwamen niet, maar wel brandde een deel van Moskou af. Ruim een week later begon de terugtocht uit de Russische hoofdstad...

Van der Hoeven schildert de ondergang van de restanten van de Grande armée en daarbij van het 3me Régiment des grenadiers à pied, tijdens deze terugtocht tussen oktober en december 1812.[25] Behalve de door Van der Hoeven opgegeven literatuur van dat 'grote sterven', is er een recente heruitgave te noemen van een handschrift van de Württembergse soldaat Jakob Walter over diens belevenissen tijdens de veldtocht in Rusland in 1812.[26] Dit document dook zo'n zestig jaar geleden op in de Verenigde Staten. Het geeft door zijn onopgesmuktheid en realisme een bijzonder aangrijpende indruk van de gebeurtenissen tijdens de laatste maanden van dat rampjaar.

Voortdurend toenemende koude, honger, uitputting en demoralisatie sloopten het leger, meer nog dan de niet aflatende Russische aanvallen en overvallen. Binnen deze scharen van wanhopigen heersten diefstal, doodslag en genadeloze hardvochtigheid tegenover zwakkeren, zieken en gewonden. De spreekwoordelijke kameraadschap maakte plaats voor de overlevingsdrang van kleine gewelddadige groepen, die zich ten koste van duizenden lotgenoten een weg baanden naar het redding-biedende Westen. Een eindeloos durende terugtocht, waar om elke hap eten werd gevochten, waar een plaats aan het vuur alleen werd gegund als men ook zelf hout meebracht, waar gewonden werden beroofd van dekens, van schoeisel en kleren, waar zieken werden 'gedumpt' om onderdak, wagens en paarden voor vakden te verkrijgen om de maandenlange, vrijwel uitzichtloze voettocht door de hel te kunnen doorstaan. Een enkele gelukkige had een bontjas gevonden,[27] maar vervolgens was het zaak voor hem dat deze hem niet ontstolen werd. Het behoud ervan was een levenszaak geworden.

Ook theepotten, pannen of kookpotten waren uiterst gezocht. Men kon daarmee iets eetbaars koken of wellen. Sneeuw kon gesmolten worden, om daarmee gevonden knollen, kolen of - wie weet - aardappels te koken, dan wel graankorrels of kaf te kneden en als 'brood' in 't vuur te roosteren. Ruwe spijs kon met smeer, leervet of talg iets verteerbaarder gemaakt worden en met kruit of salpeter op 'smaak' gebracht [28]

Dan volgt de ondergang van het 3me Régiment, tijdens de gevechten op 17 november 1812 in en rond Krasnoj. Gereduceerd tot één bataljon werd het regiment uiteindelijk opgeofferd om drie Franse legerkorpsen te redden van afsnijding en omsingeling. Van de ongeveer 500 Hollandse grenadiers bij het begin der gevechten waren er die avond nog maar een man of veertig over, te weinig om een kern te vormen voor een hernieuwd regiment.

Omstreeks Kerstmis 1812 werden de resten van de drie regimenten Keizerlijke gardegrenadiers in Koningsbergen (Kaliningrad) verzameld. Het 1 er Régiment telde nog ruim 400 militairen, het 2me ruim 270 en het 3me 41.[29] Twee maanden daarna, in februari 1813 waren er van hen in totaal nog maar 408 valide grenadiers over.[30]

Bij Keizerlijk decreet van 15 februari 1813 werd het 3me Régiment des grenadiers à pied dan ook opgeheven. De overgebleven militairen werden over de beide andere regimenten verdeeld, evenals de zich in Versailles bevindende magazijnen en kassen van het nu opgeheven regiment [31] Drie maanden later werden alle overtollige goederen van het 3me Régiment verkocht, waaronder de prachtige, groot tenue uniformen van de tamboers en het muziekkorps (hoofdstuk 4).

Ook een ander regiment, bestaande uit Nederlanders, ging die dag bij Krasnoj ten onder, n.l. het 33me Régiment d'infanterie légère (33e Regiment jagers).[32] Vóór de gevechtshandelingen die dag begonnen waren had deze eenheid nog een sterkte van zo'n 500 à 600 militairen. Uiteindelijk werden 78 man van dit 33me door de Russen, gevangen geno-

men, het merendeel van hen gewond. De rest was gesneuveld. Slechts negen militairen van dit regiment zagen uiteindelijk het vaderland terug!

3. De mars- en gevechtstenues van het 3me Régiment de grenadiers à pied gedurende de veldtocht in Rusland, juni-december 1812.

Juni - september 1812.

Deze mars- en gevechtstenues (Frans: tenue de campagne of tenue de route) omvatten kleding, uitrusting en bewapening van de grenadiers van het 3me, door hen in Rusland gebruikt.

a. De kleding.

De kleding van de drie regimenten garderegimenten had de kapotjas en de grenadiersmuts gemeen, maar deze waren niet uniform. De kapotjassen waren van kassaai (ruw laken), de grenadiersmutsen van zwarte berenhuid. De kapotjassen der beide Franse regimenten (het 1 er en het 2me) waren vanaf 1804 midden tot donkerblauw.[33] Die van het 3me echter was hemelsblauw, sedert 1805 de kleur van de militaire overjas in Holland. Al die kapotjassen hadden óf één rij van zes, of twee rijen van zes of acht knopen. Ze hadden, wat de man-schappen betreft, hoge kragen en rode epauletten. De kapotjas viel ruim over de knieën, was smal gesneden en kon (om het marcheren te vergemakkelijken) worden opgenomen.[34] Daartoe werden de punten der voorpanden opgenomen en door middel van de op die punten aangebrachte knoopsgaten aan twee tailleknopen op de rug vastgemaakt. De veelzijdige kapotjas deed dienst als bescherming tegen kou en regen, maar ook als deken, als nachtleger en als dak. De vraag blijft natuurlijk of het 3me Régiment in 1812 nog steeds gekleed kon zijn in de eertijds meegebrachte, hemelsblauwe Hollandse kapotjassen van het model 1805, of dat de voorraad uitgeput was en er inmiddels ook donker(der)blauwe Franse kapotjassen van het model 1804 waren uitgereikt. Aangezien echter in die tijd verf werd gebruikt van natuurlijke grondstoffen, zullen deze kleuren blauw, tijdens de veldtocht van 1812, alras door regen, zon, stof, rook, zweet en vuil tot steeds groezeliger blauwgrijze tinten vervaagd zijn.

De grenadiersmutsen van het 1 er en het 2me Régiment verschilden met die van het derde.[35] De eerste twee hadden Franse mutsen, deze waren smal, ruim 45 cm hoog, en hadden scherper afgeronde bovenranden; de Hollandse van het 3me waren 40 cm hoog, breder en minder scherp afgerond. Het 3me had geen mutsplaet, de Franse grenadiers wèl, n.l. op de benedenrand: een enigszins golvende driehoekige mutsplaet met een gekroonde adelaar. Bij het tenue de campagne waren de vangsnieren, spiegels, kwasten, kokardes en pluimen van de muts afgenomen; alleen de platen bleven staan, uitgezonderd bij het 3me Régiment. De muts werd tijdens de veldtocht of gedragen, of meegevoerd in een zwart linnen foedraal, dat 'gewast' was (d.w.z. bestreken met een laag waterwerende was die met roet was zwartgemaakt). De pluim werd eveneens meegevoerd in een zwart 'gewast' foedraal en met behulp van een veter aan de schede van de grenadiersabel bevestigd.[36] Bij wachtdiensten werden zowel de pluim, als de kokarde gedragen. De grenadiersmuts van het 3me had bovenaan een rood plateau met twee elkaar kruisende witte galons, die van het 1 er en 2me Régiment ook een rood plateau, maar met een vlamme gele granaat in het midden. De kwartiermuts van de grenadiers van het 3me was wit, met rode galons en biezen, en met een rood kwastje aan de bovenkant. Deze muts werd naar zijn vorm 'slaapmuts' genoemd en met naar binnen gevouwen bovendeeel als kazerneof kwartiermuts gebruikt. De kwartiermuts werd opgerold bevestigd aan twee riempjes onder de patroentas en beschermd door de overhangende klep van de patroentas.[37]

Blijkens afbeeldingen van ooggetuigen uit 1812'8 - onder andere de eerder genoemde Albrecht Adam, en Von Faber du Faur - werden tijdens de opmars en ook bij het wachtlopen

o.a. de ouderwetse hoge zwarte slobkousen gedragen, en waarschijnlijk de donkerblauwe kniebroek van het kleine tenue. Maar we zien op de afbeeldingen ook de lange linnen broek met korte grijswitte slobkousen of de lange donkerblauwe lakense broek met omgeslagen pijpen en de grijswitte of zwarte korte slobkousen.[39] De knoopjes van de zwarte slobkousen waren van koper; bij de grijswitte waren ze van been of leer. Vaak werden de broeken onder de slobkousen gedragen.

Onder de slobkous werd de lage militaire schoen gedragen. In Frankrijk en Nederland zijn daarvan nog enkele paren bewaard gebleven.[40] Het waren met bout gepende schoenen, met gelijkvormige linker- en rechter exemplaren, elk met twee of vier vetergaten. Geen enkel ander kledingstuk had zoveel te lijden van regen en sneeuw, van droogte en hitte en slechte, nauwelijks begaanbare wegen. Nergens groter gebrek dan aan schoeisel door scheuring, slijtage en verrotting. Het eerste waarvan een gesneuvelde werd ontdaan waren zijn schoenen, daarna zocht men pas naar eventuele levensmiddelen.[41] En vaak genoeg werd er ook onder dwang schoeisel omgeruild, of zelfs geroofd, zoals veel gevangenen, gewonden en burgers bij elke veldtocht weer ondervonden.

b. Uitrustingsstukken.

Op grond van teksten en afbeeldingen weten we dat de voormalige gardegrenadiers van Koning Lodewijk in 1810 ransels[42] en patroontassen[43] hadden die sterk overeenkwamen met de bestaande Franse modellen. Eveneens zijn er in 1810 exemplaren uit de Hollandse depots mee naar Frankrijk genomen. Gezien ook de toenmalige betrekkelijk lange voorgeschreven gebruikstijden van deze uitrustingsstukken,[44] lijkt een vervanging in dat jaar weinig aannemelijk - evenmin als van de kleding. Wel nieuw was de witte overtrek van 'gewast' linnen voor de patroontas, die daartoe over de klep werd geschoven en achterop vastgestrikt.[45]

Dat de grenadiers van het 3me de in het Franse leger voorgeschreven soepketel (la marmite) en de blikken bus (le grand bidon) gebruikt hebben lijkt wel zeker, daar aanpassing aan de Franse eetgewoonten en intendance noodzaak was. Per escouade (10 à 12 man) waren een soepketel en een bus aanwezig. Deze ketels en bussen werden bij toerbeurt gedragen en aan de ransel bevestigd.[46] Broodzak en veldfles waren géén voorgeschreven uitrustingsstukken. Jonge recruten namen op de vaak lange weg naar het eerste depot deze onmisbare voorwerpen zelf mee van huis. Zo waren er in de Grande armée veldflessen van ijzer en van glas met 'gematte' overtrek (van gevlochten riet), maar ook de zeer populaire 'gourde' werd gebruikt, een uitgeholde kalebas met isolerende eigenschappen.[47]

c. Wapens.

De fabricage van vuurwapens en blanke wapens was binnen de Europese staten, met de groei der staande legers in de 18e eeuw, steeds verder toegenomen en gestandaardiseerd. In de plaats van stedelijke en particuliere gewermakers en zwaardvegers kwamen er steeds meer fabrieken, die voor grotere lichamen werkten volgens - bij contract - voorgeschreven modellen, die vervolgens elders werden nagevolgd. J.P. Puype toont bijvoorbeeld overtuigend aan dat Franse blanke wapens al vóór de revolutie van 1789 grote invloed in Nederland kregen.[48]

In de tijd van Napoleon Bonaparte waren er, over het Franse Keizerrijk verspreid, tien wapenfabrieken. Deze produceerden o.a. het Franse infanteriegeweer Model 1777 corrigé, ook wel het model van 'An IX' genaamd. Dit verwijst naar het (revolutie)jaar [49], omdat in oktober 1801 - en het jaar daarop - het model werd gewijzigd.[49] In ons land werd, in de sedert 1759 bestaande geweerfabriek te Culemborg, nadien naar dat model geproduceerd. Met die geweren werd een deel der Bataafse en Koninklijke Hollandse troepen uitgerust.[50] Het geweer in kwestie was zeer goed, maar in z'n soort wel zwaar: ruim negen pond. Echter, de

Culemborgse fabriek bleek kwantitatief niet aan de opdrachten te kunnen voldoen, ondanks het inzetten van Luikse vaklui. Er moest worden bijbesteld in Luik en Mutzig (Elzas), hoewel de geweren daar vandaan verschilden met - en veel minder van kwaliteit waren dan - die uit Culemborg. Het Culemborgse geweer b.v. was, met opgeplante bajonet, 1.418 mm lang, dat uit Mutzig 1.519 mm.[51] De bijbehorende bajonetten, respectievelijk te Klingenthal en Luik vervaardigd, waren 517 en 471 mm lang.[52]

De klingen voor de infanteriesabels werden te Solingen en Luik vervaardigd. De sabel was die van het Staatse Leger, van het model voor de infanterie van 1785/1795,[53] die ook in gebruik was bij de stedelijke schutterijen.[54]

Al deze wapens werden - voor zover nog aanwezig - in 1814 door het nieuwe Nederlandse leger overgenomen. Het geweer werd vervolgens in 1842 omgebouwd tot percussiegeweer[55] en in 1864 zelfs tot achterlader. Ongetwijfeld zullen daarom veel van die geweren een respectabel aantal jaren dienst hebben gedaan.

Oktober-december 1812

De barre weersomstandigheden, die kort na de aanvang van de terugtocht uit Moskou (half oktober) begonnen te heersen, leidden binnen het leger tot allerlei vormen van zelfbescherming om te kunnen overleven. De toenemende kou, de steeds meer overheersende honger,[56] gebrek aan slaap en de groeiende mentale uitputting maakten van de soldaten magere, grauwgele, uitgehongerde mannen in stinkende kleren, met voetlappen en bossen stro om bijeengebonden schoenen. Men droeg de broek in de slobkousen, onder de verkleurde en gehavende kapotjas.[57] Men liep met omgeslagen dekens en tafelkleden en droeg delen van burgerkleding van allerlei kleur en vorm.

Terwijl de meeste regimenten tijdens die terugtocht uiteenvielen en er zich overal kleine overlevingsgroepen vormden die als desperado's nergens meer voor terugdeinsden, behielden de garderegimenten nog hun eenheid. Op de ransels werden de bundels hout meegevoerd voor de nachtelijke bivakvuren.[58] De grenadiersmuts, waarschijnlijk boven op de kwartiermuts geplaatst, bood ongetwijfeld warmte, maar was inmiddels vervormd, verformfaaid, vervuild en verijzeld. De stoere grenadier van weleer was een hongerige, verluide en stinkende landloper geworden [59]

Jan Hoyneck van Papendrecht (1858-1933) maakte in 1909 een indrukwekkend schilderij - thans in de collectie van het Legermuseum - van de ondergang van het 3me Régiment grenadiers. Het schilderij toont een sterk geslonken eenheid die de vuurlinie alsnog behoudt, vechtend in een besneeuwd, loodgrijs en koud aandoend landschap. Krasnoj, 17 november 1812 - via dit schilderij vormt het een blijvende herinnering aan één van de Nederlandse eenheden die in 1812 en 1813 werden opgeofferd aan vreemde belangen. Hoynecks schepping was voor dit hoofdstuk 3 punt van uitgang, en daarmee ook voor een tweede reconstructietekening van de hand van M. Talens, van een grenadier van het 3me Régiment zoals die er bij Krasnoj zal hebben uitgezien.

4. De Tamboers en het Muziekkorps

a. Inleiding

Door de inzet in de late Middeleeuwen van tamboers en pijpers door de stedelijke schutterijen, de afdelingen ter heervaart en de huurtroepen,[60] ontstonden melodieën en signalen die bevelen moesten doorgeven en die de oorsprong van de latere militaire muziek zouden worden. De grootte van de houten roertrommen,[61] beschilderd met heraldische kleuren en wapens van stad, leenheer of soeverein nam in de 16e en 17e eeuw toe, zoals gravures van Goltzius, schutterstukken van Frans Hals en de Nachtwacht van Rembrandt getuigen.[62] De tromstokken waren vrij kort en dik, en voorzien van ronde knoppen.

Op het eind van de 17e eeuw werden de trommen weer kleiner.[63] De houten ketels werden tegen het eind van de 18e eeuw vervangen door messingen exemplaren. De doffe bonkende tromslag veranderde, èn hierdoor, èn door de strakke gespannen slagvellen, in een droog en roffelend gedreun. De stokken werden langer en dunner en de knoppen eivormig. De slagtechniek werd ingewikkelder en de signalen en marsen veel gevarieerder.

In de tijd van Napoleon kende elke compagnie formeel nog altijd twee tamboers en een pijper.[64] De acht tamboers en vier pijpers van een bataljon stonden onder een korporaal tamboer (tambour-maitre op z'n Frans); de zestien respectievelijk acht van een regiment onder een tamboer-majoor (tambour-major). Deze viel, veel meer dan de korporaal tamboer, op door een mooi gegalonneerd uniform, een staf met zilveren knop, een mooi zwaard aan een fraaie slagband en een grote hoed, met breed galon en hoge pluimen.[65]

Oorspronkelijk was de pijpersfluit vrij lang, in C-stemming. In de loop van de 18e eeuw werden daaraan de kortere fluiten in B- en A-stemming toegevoegd. Ze werden bewaard in een zogenaamde 'fluitebos', een cilindervormige koker van hout, later van messing, met een deksel en een schouderriem.[66] In het Franse leger van Napoleon bestond een sterke neiging om de fluiten te vervangen door een ander houten blaasinstrument, aangezien hun iel geluid verloren ging in het massieve en droge tromgeroffel.[67]

In de loop van de 17e eeuw werden in vele Europese infanterieregimenten aan de pijpers hobo's toegevoegd, in de 18e eeuw uitgebreid met klarinetten, pommers of schalmeien, fagotten, trombones, pistons en de later in onbruik geraakte instrumenten, namelijk de zink en de serpent.[68] Eind 18e eeuw werd aan deze korpses van zes of acht man de zogenaamde 'Turkse muziek' toegevoegd, te weten de bekkens, de grote trom en de schellenboom.[69] Niettemin bleven de muziekkorpsen klein, met uitzondering van die van de garde. En omdat de kleppen beperkt in aantal waren en ventielen nog moesten komen (in 1815), moet de militaire muziek van toen een vrij magere en niet altijd welluidende indruk hebben gemaakt.

b. De organisatie van het muziekkorps.

Al eerder werd meegedeeld dat in het Franse leger sinds 1807 per regiment infanterie acht muzikanten waren toegestaan. Indien méér muzikanten gewenst waren, moesten de officieren het verschil in soldij tussen die van een soldaat en van een beroepsmuzikant uit eigen beurs bijpassen.[70]

Het minimum muziekkorps van acht man telde (in 1820) twee klarinetten, twee pistons, twee fagotten, één bekken en één grote trom.[71] Maximaal kon een regiment 22 tot 24 muzikanten tellen, dat wil zeggen acht á tien beroepsmuzikanten en tien á twaalf soldaatmuzikanten. Zoals R.A. Schimmel opmerkte in een alleraardigst opstel over de invloed van de Franse Revolutie op de militaire muziek,[72] bleef de ontwikkeling hier te lande kleinschalig; de Hollandse en Zwitserse gardes van de stadhouder telden bijvoorbeeld omstreeks 1760 hoogstens acht muzikanten. Onder Franse invloed groeiden na 1795 bij ons de muziekkorpsen in aantallen muzikanten. Het Regiment garde grenadiers van Koning Lodewijk telde in 1806, naast 36 tamboers en 18 pijpers, ook 14 andere muzikanten.[73] Vrij waarschijnlijk bestond de instrumentale bezetting ervan uit twee fagotten, twee klarinetten, twee pistons, twee trombones, één serpent, één bashoorn, één roffeltrom, één schepenboom, één grote trom en één bekken.[74] Men moet daarbij wel bedenken, dat er toen nog geen eigenlijke kapelmeester was; één der muzikanten had de leiding.

Veel groter waren de muziekkorpsen van met name de Franse Garde impériale. Het 1er Régiment des grenadiers á pied had in z'n 'tête de la colonne' (het muziekkorps) alleen al 16 klarinettisten, vier hoboïsten, vier fagottisten en vier hoornisten; in totaal telde dit muziekkorps ruim 40 man.[75] Of het muziekkorps van het 3me Régiment na de inlijving bij de Garde impériale op de sterkte van het muziekkorps van het 1er Régiment is gebracht, is niet bekend.

c. Het repertoire

We weten dat de commando's bij het 3me Régiment in het Frans werden gegeven.[76] Daarom is het vanzelfsprekend dat ook de signalen en marsen van de Fransen werden overgenomen. Onder deze signalen waren er een aantal dat nog vandaag de dag in het Franse leger wordt geslagen en geblazen.

Beroemde marsen zullen ongetwijfeld gespeeld zijn door het muziekkorps van het 3me, zoals 'La marche de la garde consulaire á Marengo' met een gedragen, haast gewijde melodie. Of meeslepende marsen zoals 'Veillons aux salut de l'empire' en 'La victoire est à nous', beide ontleend aan deuren uit welbekende opera's, die dienden als melodieën van al even opwekkende liederen." Men speelde ook de al jaren bij de oude garde bekende massazangen waarmee deze ten aanval toog, zoals 'J'aime l'oignon frit à l'huile' of: 'On va leur perser le flanc'.[78] Dit waren echter marsen en liederen die voor het eerste en het tweede Régiment des grenadiers á pied een heel andere betekenis hadden dan voor het derde.

d. De kleding van het Muziekkorps van het 3me

De tamboers en pijpers van het 3me bleven in feite tot midden 1811 - in snit en kleur - dezelfde uniformen dragen die zij ook al in 1804 droegen. Deze bestonden uit witte rokken, vesten en kniebroeken, met karmozijnrode kragen, opslagen en rabatten (borstkleppen), gouden Assen op kraag en borstkleppen (zgn. Brandebourgs), hoge witte of zwarte slobkousen en een grenadiersmuts van zwart berenvel met witte katoenen kwasten, spiegels en vangsnieren en een witrood getopte, later geheel rode pluim. Ter onderscheiding van de grenadiers droegen de tamboers en pijpers goudgalon langs de kraag, opslagen en rabatten. De gezamenlijke tamboers en pijpers (Frans: 'la clique') hoefden in 1810 weinig te veranderen aan hun uniformen; alleen de knopen werden omgeruild. In plaats van die met de klimmende leeuw verschenen nu knopen met de adelaar.[79]

Het Regiment gardegrenadiers van Koning Lodewijk had een muziekkorps van 14 man [80] Volgens besluiten van 10 juli en 2 augustus 1805 droegen de muzikanten, de tamboers en pijpers rode rokken met zwarte en witte uitmontering. De tamboers en pijpers hadden daarop zwarte zwaluwnesten met witte galon en franje. Dit voorschrift wordt bevestigd door de uniformetekenaar Jan Langendijk, die in 1806-1807 aquarellen maakte van de gardegrenadiers met rode rokken, zwarte uitmonteringen, en witte galons en lissen. De muzikanten droegen berenmutsen met rode pluimen en witte vangsnieren. De tamboer-majoor droeg een grote vilten hoed met goudgalon, witte en lichtblauwe veren op de hoedrand en een pluim van rode, blauwe en gele veren.

Het klein tenue der muzikanten bestond uit een donkerblauwe rok met rode uitmontering, en goudgalon langs de kraag en opslagen, een wit vest en een donkerblauwe pantalon.[81]

Artikel 4 van het Keizerlijk decreet van 9 juli 1810 (waarbij het Koninkrijk Holland ingelijfd werd bij het Keizerrijk Frankrijk) bepaalde dat de Koninklijke garde deel ging uitmaken van de Garde impériale. Op 20 juli daaraan volgend verscheen een nieuw Frans decreet waarin werd bepaald dat de bestaande uniformen van de gardegrenadiers zouden worden gehandhaafd.[82] Hierin werden verder de groot tenue uniformen van het muziekkorps beschreven. Met andere woorden: het muziekkorps van het nieuwe Keizerlijke grenadiersregiment zou dus een uniform doordragee dat tevoren dat van het muziekkorps der Koninklijke grenadiers was geweest, maar dat in geen Nederlands besluit ooit officieel is beschreven. Het uniform in kwestie bestond uit een lichtblauwe rok met gele uitmontering en zilveren lissen en galons, een wit vest en kniebroek en een zwarte kolbak met gele kolbakzak en witte schommels, spiegels en kwasten en een witte pluim met blauwe bodem. De tamboer-majoor had bovendien zilveren epauletten en galons, een zilver gegalonneerde kniebroek met zilveren Hongaarse knopen en laarzen, ook à la hussarde. Hij droeg een grote vilten hoed met

zilveren galon en rood-geelblauwe pluimen langs de rand en een grote staande pluim in dezelfde kleuren als die der muzikanten. Hij had ook een fraaie slagband, een koppel met plaat, een speciaal zwaard en een staf met zilveren knop en puntbeslag.

De vroegst mij bekende afbeelding van dat uniform staat in een boek van Emile Marco de Saint-Hilaire over de geschiedenis van de Keizerlijke garde uit 1847.[83] Hoe de schrijver aan zijn gegevens voor die afbeelding kwam is echter onbekend. Bijna 60 jaar daarna gaf L. Fallou in een werk over dezelfde garde[84] een reproductie van twee fraaie en suggestieve aquarellen, vervaardigd door Maurice Orange, van muzikanten van het 3^{me} Régiment des grenadiers à pied in de lichtblauwe rok, met gele uitmonstering en bruinzwarte kolbak met witte blauw-getopte pluim en gele kolbakzak, als ook van de tamboer-majoor met een tamboer, beiden in groot tenue. Hebben Fallou of Orange deze uniformen zonder meer van De Saint Hilaire overgenomen, of andere bronnen gebruikt? Ook zij hebben daarover niets vermeld.

In elk geval hebben ook later bekende uniformdeskundigen zoals Bucqoy, Rousselot en ook de Amerikaan Elting en de Engelsman Haythornthwaite in hun diverse (levens)werken muzikanten en de tamboer-majoor in de lichtblauwe rok met gele uitmonstering, kolbak en hoed afgebeeld.[85] Wel menen zij dat deze muzikantenuniformen uit Holland afkomstig zijn, maar de datum van invoering ervan geven ook zij niet.

De Nederlandse kunstenaars en uniformdeskundigen Hoynck van Papendrecht, Staring en Van Tilburg maakten fraaie aquarellen van de tamboer-majoor en de muzikanten van het 3^{me}, echter ook hier zonder commentaar of verwijzing naar eventuele bronnen.[86] De kenner bij uitstek van de Nederlandse uniformen, dr. F.G. de Wilde, vermeldde dit uniform overigens niet in zijn studie over de garde-uniformen der infanterie tijdens het Koninkrijk Holland.[87] Zoals gezegd: documentatie van die groot tenue uniformen van Nederlandse origine is er niet en in de Koninklijke besluiten uit de jaren 1809 en 1810 wordt niet gerept over het muziekkorps van de gardegrenadiers van Koning Lodewijk.[88] Echter, de in de zomer van 1811 nieuw ingevoerde groot tenues voor het muziekkorps en de tamboermajoor van het 3^{me}, met name de donkerblauwe rokken met rode uitmonstering en gouden galons en lissen, de donkerblauwe kniebroeken en vilten hoeden, zijn goed gedocumenteerd en beschreven door J. Margerand in 1926.[89] Daar deze uniformen zegge en schrijve éénmaal zijn gebruikt, zijn ze uiteraard niet echt bekend geworden. Alleen Bucqoy[90] en Elting[91] gaven afbeeldingen van fraaie aquarellen van de tamboer-majoor en muzikanten van het 3^{me} in het nieuwe uniform uit 1811, waarin het donkerblauw, het rood en het goud een mooie combinatie vormen.

Maar wannéér dan wel is het groot tenue 1811 die ene keer gebruikt? Drie data zouden in aanmerking kunnen komen, namelijk: 30 juni 1811, de dag waarop Napoleon een vaandel gaf aan elk der gezamenlijke voormalige Hollandse regimenten - waaronder het 3^{me} Régiment des grenadiers à pied, of 14 juli 1811, de Franse nationale feestdag en tenslotte wellicht 15 augustus 1811, de verjaardag van Keizer Napoleon, toen deze aan de ter en 2^{me} garderegimenten grenadiers de aigles uitreikte. Het lijkt mij dat hiervan de 30^e juni het meest in aanmerking komt.

Al die fraaie uniformen bleven in februari 1812 achter in Versailles. Zoals wij eerder lazen, werd op 15 februari 1813 bij Keizerlijk decreet het 3^{me} Régiment des grenadiers à pied ontbonden.[92] De kassen en depots ervan werden over die der beide andere grenadiersregimenten verdeeld. Alles wat overtollig was geworden werd de 17^e mei daarop volgend in de Sotrykazerne te Versailles in het openbaar verkocht.[93] Hieronder waren ook die slechts eenmaal gebruikte groot tenue uniformen van het muziekkorps van het 3^{me}. Deze hadden in totaal 21.743 francs en 71 centimes gekost, volgens opgave van de conseil d'administration. In dat bedrag waren ook de 2.866 francs begrepen - ongeveer eenachtste deel dus - die betaald waren voor het fraaie uniform en de uitrusting van de tamboer-majoor

zoals die door Bucqoy en Elting werden gereconstrueerd.[94] Voor die uniformen der muzikanten bestond vanzelfsprekend belangstelling, want Frankrijk was verarmd, en textielschaarste deed zich overal gevoelen. De rok, het vest, en de gegalonneerde kniebroek van de niet meer uit Rusland teruggekeerde tamboer-majoor Siliakus hebben tezamen iets meer opgeleverd dan de koppel mét de plaat (respectievelijk 700 en 685 francs), terwijl de prachtig gepluimde hoed weer wat minder opbracht dan het zwaard (respectievelijk 377 en 400 francs).[95] Slechts twee officiersrokken van onbekende herkomst, en het zadel[96] van de kolonel-commandant Ralph Dundas Tindal lijken alles te zijn wat er nog rest aan tastbare herinneringen van het 3me Régiment des grenadiers à pied de la Garde impériale. Bijzonder is, dat deze kledingstukken de tocht naar Moskou en terug vrijwel zeker niet hebben meegeemaakt, maar het zadel wel.

e. De blanke wapens der muzikanten

Elders zijn de uniformen van de muzikanten, de tamboers, de pijpers en de tamboer-majoor beschreven. Ook heb ik iets meegedeeld over hun organisatie, repertoire en instrumentarium. Men zou bijna vergeten dat deze militairen ook bewapend waren.

De tamboers en pijpers droegen dezelfde sabel als de grenadiers. Deze leek sterk op de Franse infanteriesabel, bijgenaamd 'le briquet' (de vuurslag). De Hollandse sabel is elders beschreven als onderdeel van de mars- en gevechtstenues. Van de twee typen lijkt de sabel van het vroegere Staatse leger (1785-1795) nog het meest geëigend. Deze was in totaal 819 mm lang, geschikt voor de langere soldaat.

De muzikanten droegen degenen, zoals die waarschijnlijk ook door officieren werden gedragen. Daarvan zijn er nog enkele bewaard gebleven, afkomstig van de voormalige Amsterdamse schutterij. Het door M. Talens uitgebeelde exemplaar is in de collectie van het Legermuseum ingeschreven als degen voor muzikanten en officieren uit ca. 1800.[97]

De tamboer-majoor droeg een zwaard. Hij had er ongetwijfeld één meegebracht uit Holland en kreeg hiervoor midden 1811 een nieuw exemplaar in de plaats.[98] Uit die tijd is er van Hollandse kant geen enkel tamboer-majoorszwaard bekend, noch bewaard gebleven. In Frankrijk zijn er daarentegen verschillende bekend.[99] Van uniformiteit is geen sprake, de rijke versiering van de schede en greep vallen op. De klingen daarentegen zijn hoogst eenvoudig, een teken dat die zwaarden niet voor het gevecht bedoeld waren, maar een louter decoratieve functie hadden.

Voor zover ik althans weet, zijn er tot op heden geen nauwkeurige afbeeldingen van authentieke tamboer-majoorszwaarden van garderegimenten bekend, noch uit het Koninkrijk Holland, noch uit het Franse Keizerrijk. Om toch de daardoor ontstane leemten in de reconstructies van M. Talens op te vullen, heb ik mij - voor de maten en decoraties der onderdelen van de beide te reconstrueren zwaarden - gericht op de beschrijving van Teupken van het Nederlandse tamboer-majoorszwaard der infanterie uit 1819.[100] Ook heb ik gekeken naar de symbolen van het Koninkrijk Holland[101] en van het Franse Keizerrijk.[102] Men verkrijgt dan weliswaar geen historische, maar wel een aanvaardbare, duidelijke reconstructie.

5. Over vaandels en aigles

In hoofdstuk 2 werd vermeld dat de onderdelen van de garde van Koning Lodewijk (1806-1810) eind juli, begin augustus 1810 in Utrecht werden verzameld, voordat zij op weg gingen naar Parijs.

Behalve de onderdelen van de voormalige Koninklijke garde gingen ook haar kassen en depots mee naar Frankrijk. Daaruit kon vooreerst geput worden. Maar het vaandel van het voormalige Koninklijke garderegiment ontbrak. Tezamen met de andere vaandels en standaards van de vroegere

Koninklijke Hollandse armee werd dit opgeslagen in Amsterdam, ten huize van de hertog van Reggio, de roemruchte generaal Oudinot (1767-1847), die belast was met de uitvoering van de inlijving van Holland.[103] Blijkens een briefwisseling vroeg Oudinot in september 1810 wat hij met al die vaandels aan moest.[104] Vermoedelijk zijn deze vaandels daarna verpakt en naar Frankrijk verzonden, om daar getoond te worden. Waar? We kennen de wensen van Napoleon daarover niet. Maar als het de Notre Dame was, zijn al die vaandels verbrand bij de nadering der geallieerden die op 31 maart 1814 Parijs binnentrokken.[105] Men had die vaandels beter in Holland kunnen laten.

Twee restanten van de beide bataljonsvlaggen van het Se Regiment infanterie van linie, afkomstig van de capitulatie van Veere voor de Engelsen op 1 augustus 1809, werden in 1898 door Jan Hoyneck van Papendrecht ontdekt in het Royal Hospital te Chelsea, waar zij sinds 1809 hingen. Generaal Ten Raa maakte een reconstructie van de twee vlaggen, die Franse invloeden in kleur en motief verraden. Van der Hoeven gaf afbeeldingen van Hoyneck's schetsen van die vlaggen en Ten Raa's reconstructie.[106] Ikzelf liet een foto van zo'n bataljonsvlag afdrukken bij een opstel uit 1972 over de invasie van Zeeland in 1809.[107] Bij het vertrek naar Frankrijk in 1810 had het tiental in Franse dienst overgegangene Hollandse regimenten, daaronder ook het 2me Régiment de grenadiers à pied, nog geen vaandel, zij hadden immers nog geen aigles ontvangen. Op 18 maart 1811 werd een nieuw regiment gardegrenadiers opgericht.[108] We zagen reeds dat daarom het voormalige Hollandse regiment garde-grenadiers nu verder zou worden aangeduid als het 3me Régiment de grenadiers à pied. Voor het nieuwe 2me Régiment kwamen al een paar dagen na de oprichting mutsplaten beschikbaar.[109] Op 24 maart daaraanvolgend werd door de manufacturierlevecancier een rekening ingediend voor het leveren van drie vaandeldoeken, bestemd voor de drie regimenten gardegrenadiers.[110]

De Napoleontische aanduiding van het regimentsvaandel (drapeau) met 'aigle' gaat terug op de verering voor de moed en de haast mystieke kracht van de adelaar (Latijn: aquila). Deze roofvogel was oorspronkelijk het symbool van het Romeinse Rijk, met zijn legendarische leger, bestuur en wetgeving. Deze verering en bewondering is door velen gedeeld: landen als Pruisen, Rusland, Italië, Frankrijk en de Verenigde Staten voerden en voeren de adelaar als symbool in hun wapens, vlaggen en vaandels. Napoleon Bonaparte realiseerde in 1802 de adelaar als een 'persoonlijk' idee.[111] Op het vaandeldoek (model 1804, resp. dat van 1811) met rode, witte en blauwe figuren en met goud geborduurde letters, cijfers en galons, stond aan de ene kant een opdracht van de Keizer en aan de andere kant een oproep tot dapperheid en trouw. In latere jaren (1813-1814) werden aan de achterzijde ook wapenfeiten vermeld door de plaatsaanduidingen daarvan en kreeg het vaandeldoek de kleuren van de tricolore, de Keizerlijke Franse vlag.[112]

De adelaar was, zoals vermeld, een gegoten en zwaar verguld exemplaar van 15 à 17 cm hoog (géén standaardmodel!), dat met gespreide vleugels op een eveneens verguld voetstuk stond, dat aan de vier zijden was voorzien van een adelaar in reliëf. Het voetstuk was bevestigd op een blauw geverfde houten stok van ca. 240 cm hoog. Aan de stok was het vaandeldoek bevestigd met zestien tot achttien vergulde ronde kopspijkers. Het doek was van fijne witte zijde gemaakt, goud geborduurd en 80 tot 82 cm in het vierkant. In het midden van het doek was een wit vierkant in ruitvorm met goudgeborduurde en gedoornde galons uitgespaard, zodanig dat de hoekpunten van het vierkant de zijden van het vaandeldoek in het midden raakten. Binnen het vierkant stond de opdracht van de Keizer: 'Garde impériale. L'empereur de France au 1er Régiment de grenadiers à pied'. In elk der vier overstaande boven- en benedendriehoeken stond het goudgeborduurde cijfer 1, omgeven door een gouden gefestoeneerde lauwerkrans. De driehoeken links boven en rechts beneden waren blauw, de andere twee rood. De achterzijde van het vaandeldoek leek op de voorkant: alleen stond in het gekantelde vierkant: 'Valeur et discipline premier balanion'. Deze spreuk stamde nog uit de tijd dat ook

het 1e bataljon een aigle had. De overstaande driehoeken waren hiervan boven links en beneden rechts rood, de andere twee blauw. De hier beschreven aigle van het 1^{er} Régiment des grenadiers à pied is dus van 1811, naar het model van 1804, en wordt bewaard in het Musée de l'Empéri, in Salon-de-Provence.[113]

Ik meen dan ook dat het 3^{me} Régiment, afgaande op de boven gegeven beschrijvingen, net zo'n type aigle kreeg uitgereikt op 30 juni 1811, als het 1^{er} en het 2^{me} Régiment ontvingen op 15 augustus 1811. Als zodanig is dan ook de aigle van het 3^{me} op papier gereconstrueerd door M. Talens.

Napoleon bepaalde op 12 maart 1812, toen de regimenten gardegrenadiers al lang op weg waren naar Polen, dat alleen het vaandel van het 1^{er} Régiment mee op veldtocht zou gaan. Dit is dus het vaandel dat in Salon-de-Provence wordt bewaard en dat de veldtocht in Rusland heeft meegemaakt.[114]

De aigles van het 2^{me} en 3^{me} Régiment bleven in Frankrijk. Ze werden bewaard bij de andere veldtekens van de Garde Impériale, die zich in 1813 in een vertrek bij de 'Salle du Trône' in het Palais des Tuileries bevonden.[115] We weten dat het 1^{er} en 2^{me} Régiment in april 1813 alweer nieuwe aigles kregen volgens een model waarin de Franse driekleur was verwerkt en waarop aan de achterzijde de krijgsbedrijven uit de jaren 1800 tot en met 1812 waren vermeld, van Marengo tot Moskou. Dit ging in feite voor het 2^{me} Régiment niet op. De twee aigles uit 1813 zijn bewaard gebleven en hangen eveneens in het Musée de l'Empéri.[116]

Van de in 1811 uitgereikte aigles is, zoals vermeld, alleen die van het 1^{er} Régiment de grenadiers à pied bewaard gebleven. Die van de andere twee regimenten zijn spoorloos verdwenen...

Addendum 1. Kapotjassen

a. Iconografie Franse kapotjas

L. Rousselot - L'Armée Française: pl. 16 Grenadiers en tenue de route 1813/1814;

pl. 48 Infanterie de Ligne 1812-1815;

pl. 63 no. 9 Tamboer-tenue de campagne. Emile de Saint Hilaire - Histoire de la Garde Impériale:

p.548, afb. 6. Marstenue grenadier Elba 1814/1815. Donkerblauwe kapotjassen en pantalons.

E.L. Bucqoy - Uniformes du Premier Empire. Delen 1-10:

10e Série 218-221; naar voorbeeld tekening Albrecht Adam;

221e Série Grenadiers 1e en 2e Regt met donkerblauwe kapotters.

John R. Elting - Napoleonic Uniforms 1e deel (1994):

Illustraties door Herbert Knötel, zie afdeling Imperial Guard, afb. 18 Gardegrenadier 1815 in tenue de campagne met donkerblauwe kapotjas en pantalon, rode epauletten en uitmonstering.

Alain Pigeard - L'Armée Napoléonienne: p. 60, afb. 41, Grenadier in tenue de campagne met donkerblauwe kapot.

L. Fallou - La Garde Impériale 1804/1810:

p. 89 Tenue de campagne

Michel Pétard - 'Le Grenadier à Pied de la Vieille Garde'

p. 20 De Kapotjas;

p. 25 Reconstructietekening grenadier ingroot tenue en in marstenue, resp. vooren achterzijde.

Ph. Haythornthwaite/M. Chappel - Uniforms of the Retreat from Moscow: afb. 2b Grenadier in tenue de campagne. Heeft gematte veldfles (Calvados-type): "Le grand bidon" aan ransel.

Gewast linnen overtrek over grenadiersmuts;

p. 108 Soldaten droegen musket vaak over schouder, vastgehouden bij loop met achterwaarts uitstekende kolf en horizontale stand.

b. Nederlandse kapotjas

F.G. de Wilde - 'Garde Infanterie Kon.Holland':

p. 49. Volgens besluiten van het Uitvoerend Bewind van 31 juli en 3 aug. 1805 kreeg de infanterie van de Bataafsche Republiek een grijze karsaaie kapotjas. Maar volgens een later besluit van 10 december 1805 werd dat een blauwe. Zie F.G. de Wilde: 'Uniformen van het leger van de Bataafse Republiek', t.o. 44.

Addendum 2. Ransels

a. Ransels Koninkrijk Holland

In mediatheek Legermuseum, zie J.J. Gevaert:

'Bijzondere kledinge der Bataafsche Troupes' (1802) afb. 21: Bruin-witte koeienhuid.

Hoogte:Breedte als 1:2. Drie smalle sluitriemen langs kleprand van ransel.

In mediatheek Legermuseum, rubriek 'Infanterie Koninkrijk Holland':

Afb. infanterie, jagers, grenadiers 1806/1810. Rechthoekige ransels met 2 lange sluitriemen.

Voltigeur van achter gezien: ransel heeft 2 korte vrij brede sluitriemen met gesp en lange pakriem daartussen. Bovenop de ransel links en rechts twee korte pakriemen, ter bevestiging blauwe kapotjas.

b. Franse ransels

M. Talens, zie De ransel op de rug: dl. I, 67.

L. Rousselot - 'L'Armée Française': afb. 4 en 5. Ransels met soepketel, brood en blikken bus (de laatste nog niet met een schenktuit).

M. Pétard - Equipements Militaires de 1600 à 1870.

Tome IV 1804-1815, dl. II, 39. Ransel met extra riemen bovenop, ter bevestiging van de gerolde kapotjas; idem dl. I, 16 Maten ransel infanterie.

M. Pétard 'L'Homme de 1812'

p. 26. Tekeningen van ransels met o.a. soepketel en schenkel rundvlees.

Addendum 3. Patroontassen

a. Patroontassen Koninkrijk Holland

In mediatheek Legermuseum, rubriek 'Infanterie Koninkrijk Holland':

Afb. Voltigeur 3e Regt Jagers van opzij. Naar Piepers - Uniformen Kon. Hollandse Armeë, Collectie Kon. Huisarchief.

N.B. Onder de bodem van de patroontas de opgerolde kwartiermuts. De patroontas met rechte klep.

Afb. Soldaat 9e Regt Inf van Linie van opzij. Patroontas met rechte klep, daaronder opgerolde kwartiermuts.

b. Franse patroontassen

M. Talens - De ransel op de rug: p. 23.

M. Pétard - 'Le Grenadier à Pied de la Vieille Garde':

p. 15-27; p. 22 Giberne rechte klep met adelaar in het midden en granaten in de hoekpunten.

M. Pétard - Equipements:

tome IV dl. I, 13: Tableau A. Patroontas met bandelier infanterie;

p. 23: Volgepakte patroontas ;

p. 64-65 Klep giberne met adelaar en granaat op elk der vier hoeken.

Jean Boudriot - Armes à feu. Modèles d'ordonnance:

Cahier 3, pl. 8 Giberne et buffleterie = Patroontas met bandelier van wit buffelleider.

Addendum 4. Collectie mediatheek Legermuseum

a. Rubriek Militaire Kunstenaars: - 'Garden Koninkrijk Holland'

- Jacob de Gheijn
- J. Hoynck van Papendrecht - Lamme
- L. Rousselot - L'Armée Française, ses Uniformes, son Armement, son Equipement planches 1-105; (verschillende uitgevers 1944-1969).
- WC. Staring
- F.J.G. Ten Raa en M.H. van Tilburg - 'Garden te voet en te paard. Keizerrijk 1810-1813'.
- M.H. van Tilburg

b. Infanterie Koninkrijk Holland

- J.J. Gevaert - 'Bijzondere kledinge der Bataafsche Troepen (1802)'

c. Infanterie Franse Keizerrijk - J.Hoynck van Papendrecht - 'Schetsboek Bataafsche Republiek en Koninkrijk Holland'.

- Lamme - 'Tekeningen sierdegens.

d. Vlaggen en Vaandels Koninkrijk Holland

Addendum 5. Collectie Gemeente archief Utrecht: Hendrik Keetell - Dagverhaal der voornaamste gebeurtenissen binnen Utrecht, te rekenen van den aanvang des Franschen Oorlogs tot aan de verheffing van Willem den Zesden, Prins van Oranje tot Koning der Nederlanden; ms. in UB Utrecht, coll. Hss 1298. Gedrukt in gedeelten, in één band in Gemeente archief Utrecht, bibl sign. IX A.40.

Twee aquarellen van Anth. Grolman van het Sterrenbos te Utrecht resp. van 23 juli en 5 augustus 1884 vanaf Catharijnensingel en vanaf Spoorbaan. Gemeente archief Utrecht HAS 83.1 C 4000-7 en HAS 83.1 C 21-199.

Met vriendelijke dank aan mevrouw M. van der Kaa en de heer H. Kettlitz (Gemeente archief Utrecht).

Addendum 6. Collectie Centraal

Museum Utrecht: Anoniem schilderij van exercitie Pro Patria et Libertate in Sterrenbos te Utrecht, uit 1784. Zie catalogus Centraal Museum, nr. 2971.

Met vriendelijke dank aan mevrouw E. Altona (Centraal Museum) en de heer B. Ravelli te Bilthoven.

NOTEN

1. Margerand, 214 e.v.
2. Vd. Hoeven, "Allons, grenadiers", 99 e.v.
3. De gewone soldaten noemden die grenadiers van de garde 'les immortels' (de onsterfelijken), omdat Napoleon de garde zoveel mogelijk spaarde en alleen inzette om een beslissing in een veldslag af te dwingen. Zie bijvr Blaze, 70.
4. De Wilde, De 'Garde Infanterie', 49 e.v. De bij besluiten van 1 december 1806 en 1 maart 1807 voorgeschreven bevestiging van platen op de grenadiersmutsen en kleppen der patroontassen is nooit uitgevoerd. Op de klep van de patroontas van de gardegrenadiers werd later wel een ruitvormige plaat aangebracht, waarop in reliëf de klimmende gekroonde leeuw met zwaard en pijlen in de klauwen: het wapen van het Koninkrijk Holland.
5. Opgave van 21 sept. 1810. Zie: Haythornthwaite & Fosten, dl. I, 12.
6. Zie Hendrik Keetell, ms. in U.B. Utrecht, coll. Hss 1298.
7. Idem, 374.
8. Margerand, 214.
9. Voor Franse uniformknopen en mutsplaten zie b.v. de schitterende serie van Rousselot: 'L'Armée Française', en wel plaat 40, fig. 19: 'Bouton de la Garde Impériale', en idem fig. 9: 'Plaque de bonnet de la Garde' (1/3 ware grootte). Voor verschillen in de uniformen en grenadiersmutsen van het 1^e en het 3^{me} Régiment des gardes à pied, zie de aquarellen van Ten Raa en Van Tilburg van grenadiers en tamboers van deze regimenten in de mediatheek van het Legermuseum.
10. Margerand, 215; Vd. Hoeven, "Allons, grenadiers", 102.
11. Haythornthwaite & Hook, 14; Regnault, fig 35, 36; Pigéard, afb. 302 bis.
12. Haythornthwaite & Fosten, 38.
13. Idem, p. 38; zie ook: Brunon, planche 5.
14. V d. Hoeven, "Alfons, grenadiers", 102; Regnault, 41 e.v.; Hollander, Nos Drapeaux, 77; Idem Les Aigles, 9.
15. Haythornthwaite & Fosten, 38; Regnault, 141 (fig. 34), 42.
16. De tekenaar Pierre Martinet (1781-nà 1845) maakte een gekleurde tekening van een grenadier van het 3^{me} die op wacht staat onderaan een trap van een paleis. Of dit te Versailles of in de Tuilerieën is gesitueerd, kan ik niet uitmaken. Zie: Lachouque & Brown, plate 84 en Afb. 2 bij dit artikel.
17. Regnault, 44.
18. Haythornthwaite & Fosten, dl. I, 12.
19. Britten Austin.
20. Lucas-Dubretin.
21. Zie voor de desbetreffende afbeelding van Adam o.a. Quemerat, afb. 140; of Pigéard, afb. 320.
22. Austin, 385.
23. Vd. Hoeven, "Alfons, grenadiers", 105.
24. Zie Haythornthwait & Hook, 62.
25. V d. Hoeven, "Alfons, grenadiers", 105-107.
26. Walter, 34-111.
27. Walter, 63, 71-72, 93; zie ook Lachouque & Brown, pl. 107, 108.
28. Lucas - Dubretin, 248 e.v.
29. Lachouque & Brown, 268.
30. Haythornthwaite & Hook, 62.
31. Margerand, 217.

32. Sabron, 108-110; voor een overzicht van eenheden der Nederlandse infanterie in Franse dienst zie: Ringoir, 31-33.
33. Zie Addendum 1.
34. Haythornthwaite & Fosten, dl. 1 in Men-at-Arms Series 153, 1997, p.16, Tekening van Christian Wilhelm von Faber du Faur (1758-1837) van twee op wacht staande grenadiers uit 1812 met opgeknoopte kapot, opgerolde blauwe pantalon en witte slobkousen.
35. Van Tilburg en Ten Raa beelden dat uit in enkele aquarellen. Collectie mediatheek Legermuseum.
36. Voor de gewaste linnen foudralen voor muts en pluim, zie: Pétard 'Le grenadier', 25; en de afb. van A. Adam in bijv. Quemerat, afb. 140.
37. Zie b.v. in mediatheek Legermuseum rubriek 'Infanterie Kon. Holland', afb. Voltigeur 3e Regt Jagers naar M. Pieper, of afb. soldaat 9e Regiment Infanterie van Linie; en ook Rousselot, planches 48, 63, 76.
38. Zie afbeelding door A. Adam van een marcherende grenadier in augustus 1812, van achteren gezien, in b.v. Quemerat, afb. 140. Onder andere kniebroek en hoge slobkousen: zie afb. van A. Adam van grenadier op wacht op 28 sept. 1812, in: Pigéard, L'armée Napoléonienne, afb. 131, p.208, en van Faber du Faur eveneens van grenadier op wacht (27 augustus 1812) in: idem, afb. 41: Hoge zwarte slobkousen en blauwe kniebroek.
39. Zie A.Adam, afb. marcherende grenadiers in: Pigéard en de daarnaar gemaakte serie van Bucqoy, Uniformes du premier Empire, 221 a série. Zie ook de studie van Liliane en Fred Funcken-'La gloire en haillons', 3-8.
40. Zie: Manuel de Salvera, 'En avant, marche', 21-23: reconstructietekening volgens Frans model 1823. En ook: Pigéard, afb. 405: Franse militaire schoenen. Zie ook het ongebruikte paar Nederlandse militaire schoenen uit ± 1830 in de basisexpositie van het Legermuseum.
41. De Salvera, 20: "La première chose dopt un mort français, russe ou casaque n'a plus besom, ce sont ses bottes ou ses souliers ". Zie ook Blaze, 85.
42. Zie Addendum 2.
43. Zie Addendum 3.
44. Talens, 25. Volgens K.B. 29 juli 1819 no. 6 is de gebruiksduur van respectievelijk de patroontas met bandelier 16 jaar, en van de ransel 8 jaar.
45. Pétard 'L'Homme', tome IV dl. 2, fig. 430: overtrek over patroontas en bevestiging daarvan.
46. Rousselot, planche 76, afb. 3-5: ransels met soepketel, brood en blikken bus. Pigéard, afb. 523: Franse soldaten 1815. Ransel waarop de kapotjas en waaraan soepketel en brood zijn bevestigd. Eén soldaat draagt de 'gourde'.
47. Pigéard, afb. 616: ronde ijzeren veldfles met bruine riem en ophangringen; stop met kettinkje; Rousselot, pl. 76 no 3-5: blikken veldfles, gourde en gematte fles; Haythornthwaite & R. Hook, afb. G: bivak grenadiers à pied, links beneden de gourde.
48. Puype 'Revolutionaire gevesten?', 23.
49. Zie voor het Franse geweer M. 1777 corrigé An IX: Boudriot, cahier 5, planche 3; Pétard Equipements, fig. 417.
50. V d. Sloot, 71.
51. Puype The Visser Collection, Vol. I, part I, p. 314 (Cat. 105C HV-177): Culemborg geweer, lengte 1.418 mm (mèt bajonet) cal. 182 mm; p. 312 (Cat. 105B HV-1021): Mutzig geweer, lengte 1.519 mm (mèt bajonet), cal. 178 mm.
52. Puype The Visser Collection, Vol I, Part 3, (Cat. 623 HV-784): Culemborg bajonet, lengte 517 mm totaal, kling 438 mm, grootste breedte kling 23mm;

- idem, (Cat 623 HV-1020): bajonet, lengte 471 mm totaal, kling 390 mm, grootste breedte kling 22,5 mm.
53. Idem, 278 (Cat. 607 HV 1007): Inf. sabel 1785-1795, totale lengte 819 mm, lengte kling 692 mm, breedte kling tot gevest 37 mm, lengte schede 710 mm.
 54. Idem, 282 (Cat. 608 HV-875): inf. sabel schutterijen 1784, totale lengte 664 mm, lengte kling 509 mm., breedte kling tot gevest 29 mm, lengte schede 541 mm. Zie ook: mediatheek Legermuseum rubriek `Militaire kunstenaars' Lamme II, serie Wapens Bataafse Republiek en Koning Louis, plaat V, nr. 3: grenadierssabel. NB: Puype wijst erop dat deze infanteriesabels geheel Nederlands van herkomst zijn.
 55. Zie voor omgebouwd geweer: V.d. Sloot, 78.
 56. Lucas - Dubretin, 266 "... ce n'est pas le courage que leur a manqué, plus encore que le froid, le faun, le inexorable faun, qui les a vaincu".
 57. Rousselot, planche 76 afb. 3-5.
 58. Walter, 71-72, 75.
 59. Lachouque & Brown, pl. 107, 108.
 60. Idem, 111.
 61. Zie b.v. Atlas van de Muziek, dl. I `Middeleeuwen en Renaissance', p.30; Jeremy Montagu, Making early percussion instruments, p. IX en XI. Montagu wijst erop dat pas uit de 16e eeuw trommen zijn bewaard.
 62. Voor grote roertrommen uit de 16e en 17e eeuw, zie: mediatheek Legermuseum rubriek `Militaire kunstenaars': Jacob de Gheijn `Gravure tamboer uit 1590'. Voor schutterstukken, zie de tamboer uiterst rechts in de `Nachtwacht' van Rembrandt van Rijn van de compagnie Banningh Cock, en de grote trom op een schutterstuk uit 1648 van een Amsterdamse compagnie door Bartholomeus van der Helst (1615-1670). Zie voor beide schilderijen: Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad (Frans Halsmuseum), 38-39, 94-95.
 63. Twee 18e eeuwse schutterstrommen in de collectie van het Legermuseum, en een trom Oxford Volunteers 1685 in: Catalogus Glorious Revolution (uitgave National Army Museum), 2.
 64. Pigeard, 494-495, 499-500.
 65. Een goed beeld van zo'n schitterend geuniformeerde tamboer-majoor, die stafzwaaiend en haast dansend voor de regimentstamboers uit loopt, geeft een schilderij uit 1862 van de Fransman Honoré Bellangé (1800-1866) - nu in het Museum van Versailles. Hij schilderde een revue uit 1810/11 op het binnenplein van het Palais des Tuileries met de kleinere Arc de Triomphe du Carrousel. De hoog boven de opgewonden straatjongens uittorende tamboer-majoor is ongetwijfeld Jean Nicolas Sénot (1760-1837) van het 1er Régiment des grenadiers à pied. Zie voor hem: Haythornthwaite & Hook, afb. 16. Voor het schilderij van Bellangé, zie: Weygand, planche 30. Een legendarische tamboer-majoor was de Fries Siliakus van het 3me Régiment des garde à pied. Hij zou ruim 2 meter lang zijn geweest en, met hoed en pluimen op, de 3 meter hebben gehaald. Helaas keerde hij niet uit Rusland terug. Zie voor hem: Schimmel, 97.
 66. Zie: Atlas Muziek, 54-55.
 67. Rousselot, pl.89 met commentaar.
 68. De zgn `natuurhoorns' met gaten, zie Atlas Muziek, 98 en Montagu, afb. 78. Voor muziekinstrumenten, zie Remnant, 130, 140-141, 146, 171.
 69. Kastner, 171.

70. Idem.
71. Idem, 403.
72. Schimmel, 92 e.v.
73. Van Yperen, 20.
74. Van Yperen, afb. 10 n.a.v. van aquarel W. Staring, van het muziekkorps van het 9e Regiment infanterie van linie (in 1807), in vier gelederen opgesteld naast de tamboers en pijpers.
75. Kastner, 170-171; Zie ook Pigéard, 518.
76. V.d. Hoeven, "'Allons, grenadiers'", 102. Zowel op 2, als op 23 september 1810 stond het 3me Régiment onder rechtstreeks bevel van Napoleon.
77. Zie voor de muzikale voorbeelden De Saint-Hilaire, 697-706.
78. Zie onder andere Pigéard, 525-531.
79. De Wilde De Garde Infanterie..', 150-153.
80. Van Yperen, 20.
81. De Wilde De Garde Infanterie..', 53: afb. Langendijk.
82. Uniformen zee- en landmacht, .83; decreet 20 juli 1810.
83. De Saint Hilaire, 323-324.
84. Fallou, afb. 125 en 128.
85. Bucqoy, Uniformes du Premier Empire, Dl. 6, 162e série Tome II Chap.VIII 5 en 6: Muzikanten en tamboer-majoor; Rousselot, Pl. 63: Les grenadiers à pied de la garde. Tête de colonne 1800-1815. Het 3me Régiment ontbreekt helaas; Elting, Vol.1, afb. 20; Haythornthwaite & Fosten, afb. G2.
86. Mediatheek Legermuseum, 'Schetsboek J. Hoyneck van Papendrecht': P. 64 Tamboer-majoor garde Koninkrijk Holland; idem rubriek 'Militaire Kunstenaars' Staring: Tamboer-majoor garde infanterie 3me Régiment. 1810; idem, rubriek 'Gardes Koninkrijk Holland': aquarel van Van Tilburg, van tamboers 3e en le regiment gardegrenadiers; idem van muzikanten (fluit en trombone) 3me Régiment. Lichtblauwe rok, gele uitmonstering; idem, tamboer-majoor 3me Régiment. Lichtblauwe rok, gele uitmonstering; idem, muzikant (serpentblazer) 3me Régiment.
87. De Wilde De Garde Infanterie..'
88. In Ten Raa wordt in de aangehaalde Koninklijke Besluiten van 1809-1810 niets over de kleding der muzikanten van de gardegrenadiers vermeld.
89. Margerand, 214 e.v.
90. Bucqoy (1912-1934), dl. 6, 163e série, Tome II, Ch. VII, 9 en 10: Tamboer-majoor en tamboer-maître 1811, groot en klein tenue.
91. Elting, afb. 19. Elting meent dat dit uniform afgeleid is van dat van het 1 er Régiment de grenadiers (schriftelijke mededeling d.d. 20 juni 1998).
92. Margerand, 217.
93. Idem.
94. Idem, en ook Elting, afb. 19.
95. Margerand, 216.
96. Vd. Hoeven, "'Allons, grenadiers'", 117. Voor afbeelding van de rok in het Legermuseum, zie: idem, 100; voor het zadel van kolonel R.D. Tindal, eveneens in de collectie Legermuseum, zie: idem, 107.
97. Collectie Legermuseum, reg. nr. 016959
98. Margerand, 216.
99. Aries: Serie XVI 2me fasc. 6, Les monturen à calotte.
100. Teupken, 78. NB: Wat Teupken een 'sabel' noemt is in werkelijkheid een zwaard.

101. D.w.z leeuw, zwaard en pijlenbundel. Zie ook: tekeningen van grepen en sierdegens, toegeschreven aan A. Lamme, in de mediatheek van het Legermuseum, rubriek 'Versterkingskunst, slag en steekwapens'.
102. D.w.z. adelaar, zwaard en bliksemschichten.
103. Hollander Les Aigles
104. Nicolas Victor Oudinot (1767-1847). Zie voor hem: De Chesnel (1863-1864), 2e col. 938-939; Pigéard, 84 en 754; Hollander Les Aigles, 5.
105. Hollander Les Aigles, 5.
106. Vd. Hoeven Van de Wener, 66-67. Zie ook: mediatheek Legermuseum, rubriek 'Vlaggen en Vaandels Koninkrijk Holland': reconstructie Ten Raa van het vaandel van het 5e Regiment van Linie, Model 1807.
107. Kerkhoven, 26.
108. Bucgoy (1912-1934), deel 2, Séries 120-176.
109. Margerand, 15.
110. Hollander Les Aigles, 37, nr. 1.
111. Voor de volgende bijzonderheden van de Aigle: Regnault, 11, 21.
112. Haythornthwaite & Fosten; Pigéard, 543: de gegoten aigle uit 1804 woog 2 kilo, die uit 1810 woog 800 gram.
113. Brunon, planche 5; Regnault, 141: bij afbeelding drapeau 1 er Régiment staat: "Etait présent à la bataille de la Moskwa et à l'entrée dans Moscou".
114. Haythornthwaite & Fosten, 38; Regnault, 44; Brunon, 10.
115. Regnault, 162.
116. Brunon, 67; Regnault, 142; zie ook: Hollander Nos Drapeaux, 82.

BRONNEN EN LITERATUUR

- Atlas van de Muziek. Deel 1 : 'Middeleeuwen en Renaissance' (Baarn 1991).
- Aries, Christan, Armen Manches militaires françaises: fascicules I-XXVIII (Paris 1966-1983). Blaze, E., Vie Militaire sous l'Empire (Bruxelles 1837).
- Britten Austin, Paul, 1812. The march on Moscow (London 1993).
- Brunon, Jean, Grenadiers de Napoleon. Collection Raoul et Jean Brunon (Paris 1959).
- Boudriot, Jean, Armen à feu. Modèles d'ordonnance (Paris 1961).
- Bucqoy, E.L., Uniformen du Premier Empire, 1-10. Tekst H. Besselier (1912-1934).
- Chesnel, Baron de, L'Encyclopédie militaire et maritime. I en II (Paris 1863-1864)
- Connely, Peter, Het Romeinse Leger (Amsterdam 1971).
- Doyen-Daru, M.F., 'La clique de la Garde à Dyon' in: Gazette des Armen et Uniformen, nr. 204(1990), 70 e.v.
- Elting, John R., Napoleonic Uniforms, I-II. Illustrations H. Knötel (1893-1965) (New York 1993).
- Fallou, L., La Garde Impériale 1804-1810 (Paris 1905).
- Funcken, Liliane en Fred., 'La Gloire en Haillons' in: Uniformes-Les Armées de l'Histoire nr. 135 (1977), 3-8.
- Halsmuseum, Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad. (Frans HalsmuseumHaarlem 1988).
- Haythornthwaite, Ph.& 7. Fosten, Napoleon's Gard Infantry, I en II (London 1995).
- Haythornthwaite, Ph.& R. Hook , Imperial Guardsmen 1799-1815 (Londen 1997).
- Haythornthwaite, Ph.& M. Chappel, Uniforms of the Retrait from Moscow (Poole 1976).
- Hoeven, M. van der, Van de Wener tot de Weichsel. Het leger van het Koninkrijk - Holland en de Duitse veldtochten van Napoleon 1806,1807 en 1809 (Amsterdam 1994).
- Hoeven, M. van der, ' "Allons, Grenadiers, abordez ces bâtards"; het 3e regiment grenadiers van de Keizerlijke garde' in: Armamentaria nr. 30 (1995).
- Hollander, O.- Les Aigles des Régiments Hollandais 1811-1814 (Paris 1902).
- Hollander, O.- Nos Drapeaux et Etendards de 1812 à 1815 (Paris Nancy 1902).
- Kastner, Georges, Manuale Générale de Musique Militaire (Paris 1848).
- Kerkhoven, J.G., 'De Engelse inval in Zeeland in 1809' in: Armamentaria nr. 7 (1972).
- Lachouque, H.& Ann S. Brown, The Anatomy of Glory. Napoleon and his Guard. A study in leadership (London 1961).
- Lavisse, Commandant, Le sac au dos (Paris 1901). Lucas- Dubretin, J., Soldat de Napoléon (Paris 1948). Margerand, J., 'Le 3me Régiment de Grenadiers à Pied (1810-1813)' in: Le Carnet de la Sabretache, 1926.
- Markow, Walter, Le Grand Empire (Leipzig 1984, Ned. ed 1989). Montagu, Jeremy, Making early Percussion Instruments (London 1977). National Army Museum, Catalogue Glorious Revolution (National Army Museum,London 1988).
- Paddie, John, The Roman War Machine (Gloucestershire 1994).
- Pigéard, Alain, L'Armée Napoléonienne (Paris 1993).
- Pétard, M., Equipements Militaires de 1600 à 1870. Tome IV 1804-1815 (1988).
- Pétard, M., 'Le Grenadier à Pied de la Vieille Garde' in: Uniformes - Les Armées de l'histoire, nr. 38 (1977), 18-27.
- Pétard, M., 'L'Homme du 1812' in: Gazette des uniformen nr. 19 (1974).
- Puype, J.P., The Visser Collection. Arms of the Netherlands in the collection of H.L. Visser. Vol.1 Catalogue of firearms, swords and related objects (Zwolle 1996).
- Puype, J.P., 'Revolutionaire gevesten?' in: Armamentaria nr. 23 (1988), 76-91.
- Quemerat, Jean Claude, Les Vrais Soldats de Napoléon (Paris Bruxelles 1968).

- Raa, F.J.G. ten, e.a., De Uniformen van de Nederlandse Land- en Zeemacht, I en II. (Den Haag 1900).
- Regnault, Général Jean, Les Aigles Impériales et le Drapeau Tricolore 1804-1815 (Paris 1967).
- Remnant, Mary, Musical Instruments of the West (London 1978).
- Ringoir, H., De Nederlandse Infanterie (Bussum 1968).
- Rousselot, L., `L'Armée Française, ses Uniformes, son Armement, son Equipement, planches I-105 (Diverse uitgevers, 1944-1969).
- Sabron, F.H.A., Geschiedenis van het 33e Regiment Lichte Infanterie (KMA Breda 1911).
- Saint Hilaire, Emile de, Histoire de la Garde Impériale (Paris 1847).
- Salvera, Manuel de, `En avant, marche', in: Uniformes - Les Armées de l'Histoire nr. 111 (1988), 21-23.
- Schimmel, R.A., `Revolutie en muziek. Invloed van de Franse Revolutie op de Nederlandse militaire muziek' in: Armamentaria nr. 23 (1988), 92-99.
- Spruit, J.E., Van Vedelaars, Trommen en Pijpers (Utrecht 1969).
- Sloot, R.B.F. van der, `s Lands geweerfabriek te Culemborg' in: Armamentaria nr.8 (1973), 67-82.
- Talens, M., De ransel op de rug. dl 1. (Breda 1997).
- Teupken, J.F., Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn (Den Haag 1823).
- Walter, Jakob, The diary of a Napoleonic Foot Soldier. Introduction by Marc Raeff (New York 1991).
- Warry, John, Oorlogvoering in de Klassieke Wereld (Antwerpen 1981).
- Weygand, Général M., L'Armée Française (Paris 1936).
- Wilde, F.G. de, `De Garde Infanterie tijdens het Koninkrijk Holland' in: Armamentaria nr. 5 (1970).
- Wilde, F.G. de, `De uniformen van het leger van de Bataafse Republiek, formatie, bewapening 1795-1806' in: Armamentaria nr. 9 (1974).
- Yperen, R. van, De Nederlandse Militaire Muziek (Bussum 1966).